

ШАРЖ У СИСТЕМІ ЗОБРАЖАЛЬНИХ ЖАНРІВ САТИРИЧНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Наталія Зикун

завідувач кафедри української словесності та культури
Національного університету державної податкової служби України,
канд. філол. наук, доцент (м. Ірпінь Київської обл.)

Досліджується шарж як елемент системи зображальних сатиричних жанрів у контексті посилення тенденції візуалізації друкованих ЗМІ. Доводиться генетичний зв'язок із карикатурою як публіцистичним жанром, побудованим на викривленні об'єкта відображення з метою його викриття. Встановлюються функції шаржових публікацій і особливий характер публіцистичності.

Ключові слова: зображальний сатиричний жанр, карикатура, шарж.

The travesty is studied as an element of satirical figurative genres in the context of the growing trend of visualization of printed media. We have a genetic link to caricature as a journalistic genre, which is built on a distortion mapping of object for its disclosure. It establishes functions of travesty publications and special publicistic character.

Keywords: figurative genre of satire, caricature, travesty.

Исследуется шарж как элемент системы изобразительных сатирических жанров в контексте усиления тенденции визуализации печатных СМИ. Доказывается генетическая связь с карикатурой как публицистическим жанром, построенным на искаженном отображении объекта с целью его разоблачения. Устанавливаются функции шаржевых публикаций в СМИ и особый характер их публицистичности.

Ключевые слова: изобразительный сатирический жанр, карикатура, шарж.

Значення візуальних елементів, використання несловесних форм на сторінках друкованих видань нині стає предметом наукового інтересу як вітчизняних (Т. Кузнецова, Н. Миколаснко, Г. Цуканова, Л. Якименко та ін.), так і зарубіжних (О. Анісімова, С. Галкін, А. Каск, О. Скогорева, В. Тулупов та ін.) науковців. З'являється значна кількість наукових розвідок, об'єктами дослідження яких є природа візуальних елементів; засоби творення з використанням

публіцистичності; робляться спроби з'ясування жанрової природи й здійснення жанрової диференціації таких одиниць тощо.

Сучасні дослідники вказують на помітне тяжіння медійних текстів до візуальних образів, що можна розглядати і як один із проявів їхньої інтертекстуальності, і як свідчення нових тенденцій у масових комунікаціях. Однак досі відсутні однозначність у кваліфікуванні ролі й місця зображальних елементів у загальній системі друкованого ЗМІ, чіткі критерії розмежування самих видів зображальних публікацій, хоча дослідники ще на початку ХХ ст. визнавали особливу роль візуально-іконічних засобів, які ми вважаємо однією із типоформувальних ознак українського тонкого сатиричного журналу.

Практично жоден із дослідників сатиричної публіцистики не оминає увагою візуальну частину друкованого сатиричного видання, по-різному, однак, кваліфікуючи її значення. Дехто відводить зображенням роль ілюстративного матеріалу, однак більшість сучасних журналістикознавців, і ми поділяємо такий підхід, схиляється до необхідності виокремлення у групі сатиричних жанрів публіцистики підгрупи зображальних.

Метою статті є з'ясування специфіки, функціональних характеристик одного із зображальних жанрів — шаржу, дослідження природи його публіцистичності й місця в системі зображальних жанрів української сатиричної публіцистики.

Прийоми шаржу рано починають використовуватися в українському мистецтві. П. Жолтовський вказував на елементи шаржу та сатири в старому українському портреті XVII–XVIII ст., попри його панегіричність та урочистість. Сатиричні риси прочитувались у так званих «репрезентативних портретах» пихатих магнатів і шляхтичів, у серії портретів українських гетьманів — нікчемного Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка в неспокійній штучній позі з великою булавою. Цікаві портрети-шаржі зафіксовані в кужбушках — зошитах з роботами учнів і викладачів Києво-Печерської художньої школи XVIII ст. [8, с. 121].

Згодом прийом шаржу набуває поширення у політичній сфері. В. Польовий, відштовхуючись від результатів аналізу газетної графіки початку ХХ ст., виокремлює такі жанри, як: карикатура, великий газетний малюнок, емблематичний жанр, репортажний малюнок, портретний малюнок, рекламний малюнок, ілюстрація,

репродукція художнього твору [12, с. 20-21]. Хоча далі він говорить про «жанри політичної карикатури», «політичний шарж», портрет, оформлювальну графіку [12, с. 40, 95, 100, 106].

Д. Григораш у 70-ті роки минулого століття одне зі значень терміна «публіцистика» тлумачив як «систему жанрів, використовуваних у журналістиці», вказуючи, що вона складається з інформації й аналітичних жанрів [5, с. 189], а сатиричні жанри визначав як «аналітичні жанри, що становлять у системі публіцистики окрему підгрупу», зараховуючи до них памфлети, фейлетони, гуморески, пародії, байки, епіграми, шаржі [5, с. 219]. Тобто Д. Григораш визнавав домінування в сатиричних журналістських творах дослідницької складової, їхню документальну основу.

Більшість сучасних дослідників підкреслює значну роль у реалізації функцій сатиричної публіцистики саме ілюстрацій у вигляді карикатури, шаржу, документальних фото і текстівок до них [2, с. 10]. Є. Демченко вказує, що з розвитком революційного руху 1905–1907 років тісно були пов'язані твори політичної журнальної графіки — у Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві та інших містах України вийшло понад 40 журналів та ілюстрованих додатків до газет, у яких вміщувалися гострі дотепні малюнки та карикатури, спрямовані проти самодержавства. На початку листопада 1905 року з'являється рубрика «Шаржі і карикатури» в ілюстрованих додатках до деяких київських газет [14, с. 245].

На думку О. Бережного, карикатури, шаржі, документальні знімки — ілюстративний ряд — і текстівки до них мають особливе значення серед жанрів сатирико-гумористичної журналістики [2, с. 10]. Багато ілюстрацій, насамперед обкладинок, виконувалися в кольорі. Вони вже не були, як раніше, доповненням до тексту. Більше того, супроводжували лаконічними, інколи однослівними підписами, вони були джерелом глибокої, злободенної інформації, зрозумілої читачам без додаткових пояснень. Мовою візуальних образів сатирична графіка пропонувала певне тлумачення й оцінку того, що сталося, звертаючись при цьому не тільки до свідомості людини, а й до її емоційного сприйняття.

Характерним для сатиричних видань було використання шаржових зображень. У лексикографічних джерелах зазвичай подається два значення терміна: «1) карикатурне відтворення дійсності зі свідомим спотворенням, перебільшенням окремих, найбільш важливих

її рис; характеризується м'яким доброзичливим гумором; 2) літературно-мистецький твір, який засобами карикатури акцентує увагу аудиторії на особливо характерних деталях подій, явищ або вчинках чи зовнішності персонажів» [16, с. 93].

Про шарж, що як спосіб відтворення в підкреслено спотвореному, карикатурному вигляді являв собою мініатюрні словесні або ілюстровані твори, у яких засобами іронії, гумору передаються певні риси героїв, говорив Д. Григоращ, вважаючи головним його завданням підкреслення характерної позитивної риси людини в до тепній формі [5, с. 219]. І. Михайлин подає такі значення терміна «шарж»: 1) карикатурне, позначене доброзичливим гумором відтворення дійсності зі свідомим перебільшенням характерних, впізнаваних рис; 2) спеціальний жанр зображальної журналістики, побудований на такому принципі відображення подій, явищ або осіб [4, с. 219].

Шарж, вказував А. Щербина, і в малярстві, і в літературі можна розглядати як жанровий різновид карикатури. У літературі це переважно віршовані твори, в яких автор жартує чи кепкує з когось (здебільшого, з колеги по перу, літератора), зображуючи його характерні особливості в карикатурному вигляді [21, с. 38]. Шарж як жанр межує з пародією за характером і принципом створення образності. У радянській літературі і графічному мистецтві, з їхнім підозрілим ставленням до сатири загалом, особливого поширення набув «дружній шарж», тобто гумористичний, доброзичливий.

В. Шкляр характеризував шарж як проміжний між епіграмою й пародією жанр сатиричної поезії, вказував, що на газетній шпальті той зазвичай набував модифікованого вигляду — «дружнього» шаржу, супроводжуваного малюнком або фотоілюстрацією. У такому творі читачів ознайомлювали з досягненнями яскравих і успішних особистостей [20, с. 103-104]. Літературознавці також тлумачать шарж як різновид сатиричної, переважно віршованої літератури, мета якої — посміятись із когось, подати його характерні риси в карикатурному вигляді [4, с. 148]; як різновид карикатури із збереженням подібності із об'єктом зображення, у якому сатиричні тенденції поступаються м'якому доброзичливому гумору [10, с. 739].

Опосередкованим свідченням генетичної єдності шаржу й карикатури може слугувати етимологія обох термінів: Г. Циганенко, виводячи слово «карікатура» із італійського «перевантажувати»,

«утриувати», «перебільшувати», вказує, що саме від нього походить французьке «шарж» у значенні «тяжкість», «поважчання», яке в XIX ст. запозичили східнослов'янські мови у значенні «утриувати, карикатура» [19, с. 170]. Схожість між карикатурою і шаржем визнає і радянський карикатурист Л. Самойлов, порівнюючи їхню внутрішню форму. Різниця, на його думку, полягає у тому, що карикатура зображає якісь епізоди, події, явища, а шарж концентрується на розкритті внутрішньої сутності конкретної особи. Творчі закони обох жанрів однакові: виділення, доведення до комічного ефекту основного, що повернуло увагу карикатуриста в тому чи іншому об'єкті [15, с. 49-50].

Під шаржем у публіцистиці початку XX ст. розуміється зображення, найчастіше портрет, у якому характерні риси перебільшені і змінені задля створення сатиричного або комічного образу. У такий спосіб карикатурист немовби загострює увагу глядача на певних, на його думку, негарних зовнішніх і внутрішніх рисах зображеного персонажа. Г. Стернін говорить про те, що гротесковість ранньої сатиричної графіки, породжена народними уявленнями про неприродність злого, несправедливого начала в житті, набуває в XIX ст. нового прояву в романтичному шаржі, який продовжує розвиток цієї теми в особливій сфері художньої графічної творчості [18, с. 18]. Видання М. Неваховича «Єралаш» (1846–1849) стало популярним саме завдяки дотепним, безпечним шаржам і карикатурам, більшість з яких належали самому видавцю. За документальними свідченнями, портретні шаржі в цьому журналі друкувались з дозволу портретованого [18, с. 136].

Однак на початку XX століття шарж втрачає свою доброзичливість і «озброюється» сатиричним стилем. У журналі «Будяк» (1917. — Листоп. (№ 1). — С. 10) вміщено шарж (автор Ів. Маляр — псевдонім) на В. Винниченка, позбавлений будь-якого гумору: бачимо постать В. Винниченка у підкочених штанах, із підкоченими рукавами, з папкою під рукою. На цій же сторінці цікава жанрова варіація — автошарж О. Судомори — навантажений нехитрим скарбом (серед іншого — пензлі, папір, гільзи) карикатурист із підписом: «До «Гедзя»: «Ні! Не дзижчи... Перехожу рішуче до «Будяка»». У № 2 ще один шарж з епіграфом «Наш нарид уміє шанувати своїх великих людей» із підписом «Проект пам'ятника В. Винниченкові» Ів. Маляра: насуплений В. Винниченко сидить зверху на колоні, обхопивши її руками.

Цікава добірка портретних, виразно сатиричних шаржів, виконаних в особливій манері, із використанням кольору, представлена в альбомі-каталозі із зібрання Державного музею історії Санкт-Петербурга до 105-річчя І Державної думи: на обер-прокурора Святійшого Синоду К. Побєдоносцева; депутатів Державної думи Гредескула, П. Крушевана, Г. Алексинського, В. Пуришкевича та інших [13].

І. Блюміна вказує на поширення у творчості Велентія, художника, який співпрацював із низкою сатиричних та інших видань, зокрема із «Шершнем», так званої «портретної карикатури» — насамперед для газети «Рада», оскільки в газетній практиці сатира з конкретним «адресатом» поширена більше, ніж у журнальній [3, с. 119]. У карикатурах цього типу Велентій ставив перед собою не вузьке завдання — висміяти не окрему особу, а викрити соціальне зло, носієм якого був герой карикатури. Тобто для портретних карикатур Велентія характерна портретність із узагальненням, сатиричною типізацією. Особливо вдалися йому портретні карикатури «вірного пса царату», співробітника чорносотенної газети «Киевлянин» Савенка, а також Піхна, Меньшикова та інших одіозних постатей.

Шаржування персон у досліджуваний період було характерне саме для політичної карикатури. У переважній більшості газетно-журнальних карикатур кінця ХІХ — початку ХХ ст. простежувалася відповідність зображень рисам висміюваних осіб. Ці карикатури були віддзеркаленням світу реальних людей, добре відомих читачам сатиричних видань, їх легко й безпомилково впізнавали. Згодом зображення людей узагальнюються, абстрагуються, карикатурні зображення набувають глибоко філософського, умовного характеру.

Нерідко шарж, як засіб сатиричної типізації, реалізувався як спотворене зображення не конкретної особи, а збірний сатиричний образ — наприклад шарж у журналі «Гедз» (1918. — Лип. (№ 5). — С. 3) із зображенням молодого офіцера у стильній військовій формі російської армії (попри заборону українського уряду носити форму неіснуючої армії), із закрученими вусами, на поясі — карикатурно довга шабля, яка викресує іскри під час його руху. Супровідний текст під зображенням свідчить про те, що свого часу його вигнали зі школи, однак завдяки «гарненькій тьоті» став ад'ютантом, під час більшовицького погрому відсидівся

в підвалі, тепер прогулюється Хрещатиком «при всіх реляціях дурня». Автор бідкається: «Тай скільки їх тепер тут шалається...». Текст закінчується закликком «Ану на Московщину!..».

Цікава серія шаржів (із чотирьох зображень одного обличчя, які передають різні емоції) під назвою «Київський обиватель» у журналі «Реп'яхи» (1918. — № 2) — про реакцію пересічних містян на часту зміну влади й пов'язані з цим негаразди.

Д. Моор, радянський художник-сатирик і карикатурист, так писав про шарж: «Шарж — це не просто погано намальований портрет із довгим носом. Це сума знань про людину, предмет, явище, виражена в їхній негативній рисі через порушення пропорцій таким чином, щоб у результаті побудова малюнка була стрункою й гармонійною у своїх викривленнях...» [18, с. 19]. Творцями й визначними майстрами радянського шаржу були художники О. Козюренко, В. Литвиненко, В. Зелінський. У 20-ті роки ХХ ст. газети й журнали рясніли шаржами й карикатурами Олександра Довженка.

Уже в 30–40-ті роки ХІХ ст. російська «персоніфікована» карикатура головним об'єктом своїх кпинів обрала діячів літератури і мистецтва [18, с. 232]. І згодом карикатурист здебільшого лише нешкідливо передає власне ставлення до зовнішності героя, і тоді, як вказує А. Айнутдінов, маємо справу з класичним «дружнім шаржем» [1, с. 22]. Хоча за своєю природою шарж — це добре мистецтво, яке викликає усмішку, він покликаний відобразити характер людини, загостривши його [9].

Газетно-журнальна практика з часом дає навіть підстави для висновку про характер шаржових зображень залежно від об'єкта шаржування: політики ставали прототипами для шаржів нищівних і викривальних, люди світу мистецтва — дружніх, доброзичливих. Об'єктами поширеного в радянській пресі незлобивого «дружнього шаржу» ставали також герої соціалістичної праці, керівники партизанського руху, митці та інші. Герої шаржів навіть пишалися увагою художників до своєї персони, що могло бути й визнанням їхньої діяльності й ознакою популярності. Однак В. Нестеренко і Т. Батенко говорять і про так званій «недружній шарж» у радянській публіцистиці — зображення розпалювачів холодної війни, «українських буржуазних націоналістів» (Трумена, Черчилля, Фрэнко, де Голля, П. Скоропадського, С. Петлюри) [11, с. 21].

А. Айнутдінов розглядає карикатуру як спосіб художньої типізації з використанням, зокрема засобів шаржу і гротеску, для критично спрямованого перебільшення і підкреслення негативних сторін життєвих явищ або осіб. Тому, вважає він, неправильно диференціювати шаржі і портрети в пресі від карикатури. Тобто шарж і портрет є водночас і способом художньої типізації за допомогою шаржування, і різновидом карикатури [1, с. 23].

Як різновид карикатури розглядали шарж і члени редакції українського сатиричного журналу «Будяк», що виходив у Львові 1921–1923 рр., — у рубриці «Карикатури з теки... Сорохтея» вміщувалися переважно талановиті шаржі з влучними іронічними підписами [17, с. 70].

Б. Єфімов у передмові до альбому шаржів, характеризуючи шарж як дохідливий і популярний жанр, називає його «сатиричним чи гумористичним портретом», який, передаючи зовнішню схожість людини, прагне, однак, виразно й точно розкрити внутрішню її сутність, використовуючи засоби карикатури [7, с. 1]. Проте сучасний американський карикатурист, лауреат Пулітцерівської премії Д. Хорсі вважає: «Головне — не портретна схожість, це ж не фотографія». Малюючи для глядачів Обаму та Клінтона, яких усі миттєво впізнають, Д. Хорсі переконує, що карикатурист шукає домінуючі риси політика, які несуть певний зміст. На його думку, потрібно гратися з обличчям, іронізувати, зробити образ схожим, але насамперед — глибоким [6]. Схожість шаржованого образу й об'єкта зображення ніколи не була основною метою автора, не цього очікує й адресат, аудиторія журналів. «Горро веґо» («занадто правдоподібно») — так незадоволено схарактеризував шарж на себе, намальований Веласкесом, Папа Іннокентій X [7, с. 2].

Отже, шарж як зображальний жанр сатиричної публіцистики генетично пов'язаний із карикатурою, є її внутрішньожанровим різновидом. Однак коло об'єктів, які підлягають шаржуванню, вужче, аніж у карикатурного відображення: сутність шаржу полягає у концентруванні на внутрішній природі відображуваної особи, причому добре відомої широкій аудиторії. Серед об'єктів шаржування — насамперед політики і державні діячі.

Можна навести низку словосполучень, які засвідчують еволюцію характеру і спрямованості публіцистичної дії шаржу — від «злого шаржу», «карикатурного шаржу», «політичного шаржу» — до «дружного шаржу», «незлюбивого шаржу».

Про органічність перебування шаржу в системі сатиричних публіцистичних жанрів свідчить його близькість та органічний зв'язок із епіграмою й пародією, побудованих на основі схожих принципів — спотворення образу відображуваного об'єкта через перебільшування або применшування.

Шарж як зображальний жанр сатиричної публіцистики наділений такими характеристиками: спрямованістю на осягнення й відображення внутрішньої природи відомої широкій аудиторії постаті; особливою композицією і пропорціями елементів зображення; не сюжетною, а емоційною виразністю образу, художньою гостротою елементів зображення; конкретністю зображення, що забезпечує впізнаваність об'єкта шаржування; меншою роллю вербального супроводження, ніж у карикатури, хоча в багатьох випадках супроводжується епіграмами й пародіями, являючи собою особливий публіцистичний комплекс, представлений двома негомогенними частинами.

У перспективі актуальним буде дослідження докорінної жанрової трансформації шаржу, який з часом майже повністю втрачає сатиричний характер і перетворюється на «знак популярності».

1. *Айнутдинов А.* Типология и функции карикатуры в прессе / *А. Айнутдинов* // Вестник Челябинского государственного университета. — 2008. — Вып. 23, № 21 (122). — С. 20-28.
2. *Бережной А. Ф.* Сатирическая журналистика : учебно-метод. пособие / *А. Ф. Бережной*. — СПб. : Лаборатория оперативной печати ф-та журн. СПбГУ, 2004. — 39 с.
3. *Блюміна І. М. В. В.* Різниченко (Велентій) — художник і поет / *І. М. Блюміна*. — Київ : Наук. думка, 1972. — 195 с.
4. *Гетьманець М. Ф.* Сучасний словник літератури і журналістики / *М. Ф. Гетьманець, І. Л. Михайлин*. — Харків : Прапор, 2009. — 384 с.
5. *Григораши Д. С.* Журналістика у термінах і виразах / *Д. С. Григораши* — Львів : Вища школа, 1974. — 294 с.
6. *Дорош М.* «Жодна карикатура не заслуговує на цензуру» [Електронний ресурс] / *М. Дорош*. — Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/master_clas/zhodna_karikatura_ne_zaslugovue_na_tsenzuru/. — Назва з екрана.
7. Дружеские шаржи. — Москва : Сов. художник. — [1987. — 80 с.].
8. *Жолтовський П.* Початки українського шаржу та карикатури / *П. Жолтовський* // Жовтень. — 1970. — № 3. — С. 120-121.

9. Карикатуристы Казаневские: «Мозг украинцев не готов над собой смеяться» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.telekritika.ua/lyudi/2012-10-25/76058. — Назва з екрана.
10. Літературознавчий словник-довідник / *Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів* та ін. — Київ : ВЦ «Академія», 1997. — 752 с.
11. *Нестеренко В. О.* Шарж і карикатура в системі графічного мистецтва : навч. посібник / *В. О. Нестеренко, Т. І. Батенко*. — Львів : Астролябія, 2008. — 240 с.
12. *Полевой В. М.* Двадцать лет французской графики. Рисунок в революционных газетах и журналах, политический плакат 1920–1930-х годов / *В. М. Полевой*. — Москва : Искусство, 1981. — 320 с.
13. Политическая карикатура 1890–1900 годов из собрания Государственного музея истории Санкт-Петербурга : альбом-каталог. — СПб. : ГМИ СПб., 2011. — 24 с.
14. Революційна боротьба трудящих України в 1905–1907 рр. / *Є. П. Демченко, О. А. Діченко, П. В. Замковий* та ін. — Київ : Наук. думка, 1980. — 285 с.
15. *Самойлов Л. С.* Карикатура. Карикатурист. Читатель (заметки художника-сатирика) / *Л. С. Самойлов*. — Москва : Знание, 1981. — 56 с.
16. Словник журналіста : терміни, мас-медіа, постаті / за ред. *Ю. М. Бідзілі*. — Ужгород : Закарпаття, 2007. — 224 с.
17. *Сніцарчук Л. В.* Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30-х рр. ХХ ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / *Л. В. Сніцарчук*; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. — Львів, 2001. — 240 с.
18. *Стернин Г.* Очерки русской сатирической графики / *Г. Стернин*. — Москва : Искусство, 1964. — 335 с.
19. *Цыганенко Г.* Этимологический словарь русского языка / *Г. Цыганенко*. — Киев : Рад. школа, 1989. — 511 с.
20. *Шкляр В. И.* Поэт и газета. Советская стихотворная публицистика: специфика, жанры, мастерство / *В. И. Шкляр*. — Киев ; Одесса : Головное из-во издательского об-ва «Вища школа», 1985. — 180 с.
21. *Щербина А. О.* Жанри сатири і гумору. Бесіди про художню літературу / *А. О. Щербина*. — Київ : Дніпро, 1977. — 135 с.